

A jogállam káprázatától az angol jogelmélet valóságáig Horváth Barna írásaiban

I. JOGÁLLAM ÉS DIKTATÚRA HORVÁTH BARNA HATALOMELMÉLETÉBEN

Horváth Barna élete során többször foglalkozott a jogállam, a diktatúra és a demokrácia összefüggéseivel. Társadalomelméletén belül nem elhanyagolható a szerepe a politikatudományi jellegű fejtegetéseknek. A hatalom fogalma és mibenléte jogelmélete alapvetésében lényeges szerepet játszott. Hatalomelméletének első átfogó összefoglalása, az 1934-ben Berlinben megjelent *Rechtssoziologie* című munkájában olvasható. A jog legfontosabb társadalmi alapjai Horváthnál a gazdaság, a harc, a hatalom, a műveltség (kultúra) és az eljárás. A hatalom fogalma – tömör megfogalmazása szerint – a magatartásoknak a magatartások más csoportja általi egyoldalú érintettségének szabályossága. Mikor történetileg próbálja bemutatni a jog megjelenését, a hatalom és a jog kapcsolatában a jognak mint eljárásnak a szerepét emeli ki. A legszűkebb közösségből kilépve a szilárd hatalom alapja a szilárd és tagolt eljárásrendszer. A hatalom az eljárási szerkezet kifejlődése után az egymást funkcióikban kiegészítő, intézményes és messze elágazó eljárások – hadsereg, igazgatás, bíróság, törvényhozás – szerkezetén nyugszik. A szervezetnek ez a szilárdsága, biztonsága és kiszámíthatósága a legerősebb társadalmi hatalomnak a gépezete, a legszilárdabb és legtagoltabb eljárásrendszer pedig a jog.^[1]

II. HORVÁTH BARNA HATALOMELMÉLETE

A gazdaság, a harc, hatalom, művelődés és eljárás azért legközvetlenebb alapjai a jognak, mert éppúgy, mint a jog, maguk is társadalmi objektivációk. A társadalmi objektiváció egyik lényeges eleme Horváth elméletének, és emlékezzünk arra, hogy majd tanítványa, Bibó István is alapvető fontosságot tulajdonít neki. Társadalmi objektiváción, más

[1] Horváth Barna politikaelméletéről egyebek között Nagy, 1985, 295–306.; Szabadfalvi, 1999, 133–144., Cs. Kiss, 2001, 569–611.

néven objektív társadalmi, közösségi tényezőn Horváth az egymást érintő magatartások szabályosságát, tehát a társadalom tipikus viselkedését érti.^[2]

A hatalom és jog összefüggését Horváth történetileg, fejlődésében követi végig. A hatalomnak a synarchiától a monarchia és a polyarchia felé tartó fejlődése végigkíséri a jog kialakulását, fejlődését és hanyatlását. Ez a séma sajátos organikus jogfelfogásról árulkodik, ahol a hatalomnak és a jognak mintegy biológiai élete van. Az ilyen körforgásszerű hatalomteória köztudottan antik gyökerekre nyúlik vissza; Polübiosz körforgásmélete azután a reneszánszban is igen népszerű lett, nem kisebb gondolkodónál, mint Machiavellinél szerepelt kiemelt helyen. A 19. század szociológiája kitüntetett magyarázó elvként fogadta el e teória modern, természettudományosra hangszerelt változatát, és innen vette át Horváth is.

Horváth Barna „körforgás-elméletének” megértése a fejlődési stációk részletesebb bemutatását teszi szükségessé. A synarchia a primitív hatalom leírására szolgál, az elnevezést Horváth Georges Chlaver, „*Le fondement du pouvoir*” című 1923–24-ben megjelent tanulmányából^[3] kölcsönözte, és a hatalom oszthatatlanságára, vagyis differenciátlanságára utal. A kezdetleges hatalom jegyei:

1. a hatalmat magába foglaló társadalmi egység viszonylag szűk terjedelme,
2. az ősi szokáserkölcshen és vallási képzetekben való mély meggyökerezettsége,
3. viszonylagos elkülöníthetlensége és oszthatatlansága.

Kis csoportok összetarthatók személyes hatalommal, azonban nagyobb közösségek esetében a szubjektív hatalmi helyzetek nem elegendők. „A szubjektív hatalmi helyzeteknek társadalmi hatalommá történő objektiválódása tehát csupán eljárás útján, kizárólag egy mindinkább bonyolultabbá váló eljárási apparátus közbeiktatódása révén lehetséges.”^[4]

Épp ez az a pont, ahol a jog a hatalom történeti fejlődésében megjelenik. E folyamatot a differenciálódás és az integrálódás kettőssége jellemzi. A magatartások mind jobban elkülönülnek egymástól, vagyis differenciálódnak, világosan elhatárolt kompetenciákká szerveződnek, másfelől egyre gyakoriabbakká válnak, állandó jelleggel működő szervekké integrálódnak. Itt keletkezik tulajdonképpen a jog, mikor elválnak egymástól a „magatartásoknak a legbonyolultabb eljárási apparátus közvetítésével érvényesülő szabályai és szabályszerűségei” (ez lenne a jog) az egyéb szabályszerűségektől (erkölcs, divat, szokás stb.). Az objektiválódott, már nem kizárólag szubjektivitáson alapuló hatalom és a jog kezdetétől fogva támaszkodnak egymásra. A hatalom jegyei már a személyi presztízshen, a vezető tekintélyében, a szokás, a konvenció kezdetleges eljárásaiban is felfedezhetők. A legszűkebb közösségből kilépve azonban a szilárd

[2] Horváth, 1937, 22, 33.

[3] Horváth, 1995, 148. jegyzet

[4] Horváth, 1995, 263.

hatalom alapja a szilárd és tagolt eljárásrendszer. A hatalom az eljárási szerkezet kifejlődése után az egymást funkcióikban kiegészítő, intézményes és messze elágazó eljárások – hadsereg, igazgatás, bíróság, törvényhozás – szerkezetén nyugszik. A szervezetnek ez a szilárdsága, biztonsága és kiszámíthatósága a legerősebb társadalmi hatalomnak a gépezete, a legszilárdabb és legtagoltabb eljárásrendszer pedig a jog.^[5]

A differenciálódási és integrálódási folyamat a monarchia kialakulására vezet, mely az egyetlen pontban koncentrálódott hatalmat jelenti. A hatalmi szerveződés formája a piramis, melynek legfelső csúcsából vezetnek le minden hatáskört és hatalmat.

A synarchia három jellemzőjével szemben a monarchia

1. hatalmas egységeket fog össze,
2. az erkölcsi és vallási kötelek alól képes emancipálódni,
3. lehetővé teszi a tényleges hatalomgyakorlás tényleges megosztását.

Az összefoglalóan monarchiának nevezett forma irracionális a kölcsönöség hiányában, annak valószínűtlenségében rejlett, hogy a mindenki érdekében fellépő egyetlen személy mindig képes a helyes megtalálására.

A fejlődés harmadik szakasza, egyben a hanyatlás kezdete is, a polyarchia nevű hatalmi alakzat. E szakaszt a hatalom csökkenése, a szabadság és egyenlőség növekedése jellemzi. A szabadság értelmezése Horváth Barna életművében külön kérdés, a polyarchia leírása azonban a horváthi hatalomelmélet vitatott kérdéseinek és talányos ellentmondásainak sűrűjébe vezet. Érdekes épp ezért kicsit alaposabban elidézni a kérdéskört, és pontosan idézni gondolatait.

Mindenekelőtt a szabadság és a jog viszonyára kell röviden utalni. A hatalom és a jog kölcsönviszonyában a jogi szervezet átalakítja a hatalmat, mégpedig a kölcsönös támogatás irányába. Ez a hatalom ekkor már nem az egyoldalú beavatkozás pozitív hatalma, hanem az egyoldalú beavatkozásnak való ellenállás negatív hatalma. A jog negatív hatalommá, viszonylagos szabadsággá szervezi a társadalmi hatalmat. A különböző jogállapotokat a hatalom és a szabadság eltérő aránya jellemzi.

A viszonylagos szabadság mellett a hatalom és a jog viszonyában meghatározó szerepe van a tervnek és a rendnek. A polyarchiában „...a hatalmat egy kimunkált terv szerint oly módon tagolják szét, hogy nem marad vissza egyetlen olyan hatalmi pozíció sem, amely uralhatná a többit. De a sok egymáshoz rendelt hatalom ennek ellenére mégis egy páratlan, jól átgondolt tervet, egy értelemszerű rendet valósít meg, egy olyan 'alkotmányt', amely az egész csoportot – tagjai nagyobb szabadsága ellenére – erősebbé teszi bármilyen centralizált hatalomnál.”^[6]

[5] Horváth, 1937, 25.

[6] Horváth, 1995, 265.

Már e bevezetőben szembeötlő, hogy a modern hatalmi alakzatot a tervszerűséggel és a renddel azonosítja. A hatalom megosztása, az alkotmány egyaránt a terv és a rend gyümölcse és megvalósulása. Az uralkodó meghatározatlansága a polyarchia negatív ismertetőjegye. A terv uralmának pozitív ismertetőjegye, hogy a többség számára lehetővé teszi a szabadságot és hatalmat. A szabadság stratégiájának a tervezés módszerével való összekötésében azt a liberális szocialista gondolkodót követi, aki messze a legnagyobb hatást gyakorolta Horváth Barnára, és ez Harold Laski.^[7] Horváth Barna demokráciaellenessége és a tervtársadalmak iránti szimpátiája üt át a következő fejtegetéseken, de látja e társadalmak gyengeségét is. A demokrácia nem valódi néphatalom, mert csak a rosszul informált választók (akik nem tudják, hogy mit választanak) uralma. A valódi néphatalmat, vagy ha úgy tetszik demokráciát, vagyis a legtöbb ember uralmát a legtöbb érdeket kielégítő rend tervszerű működése valósítja meg. A polyarchia gondolatát Horváth számára a kor nagy terv- és rendszerhatalmai – a szovjethatalom és a fasiszta, nemzetiszocialista uralom – valósították meg.^[8]

A polyarchia Horváth szemében a terv, a rend, a jog primátusának eszményét juttatja kifejezésre. Ez a joguralom sajátos felfogásáról árulkodik, mely fölveti azt a kérdést, hogy valójában mit is jelentett Horváth Barna hatalomelméletében a jogállam? Csak a renddel azonosított jog uralmát? A jog szupremáciáját, azaz magát a jogi szuverenitást? A *jogelmélet vázolata* című munkájában a hatalom eljárási szerkezetté alakításának végpontjára a joguralom kialakulását teszi. „Ahol joguralom van, ott a hatalom a legfejlettebb eljárás szerkezeten keresztül az elvont szabályok, általános elvek, az elemi erkölcs és igazságosság, a közszabadság uralmává finomodott, és lényegült át.”^[9] Horváth látta a polyarchia gyengéit és veszélyeit. Találón nevezte e hatalmi alakzatot a hatalom eljogiasításának, és nemcsak a legerősebbnek, hanem egyszersmind a legkényesebbnek is. Megvalósíthatóságának feltétele a tökéletes lények legteljesebb aktív részvétele, és a terv helyességéről való tévedhetetlen meggyőződés. Látta ugyanakkor e hatalmi formáció taszító vonásait, a terrorcsoportokat és rohamosztagokat. Összességében utópiához hasonlóan nehezen megvalósítható hatalmi alakzatnak tartotta.

1. Szocializmus és faszizmus

Ugyanakkor mégis fölmerül a kérdés, hogy mi tette 1934-ben Horváth számára mégis elfogadhatóvá a század történelmének két legtaszítóbb államát? Mert a fasiszta-náci uralom elfogadása a *Rechtssoziologie* több más mondatából is kicseng. Az osztályharcról, a fajok harcáról, és a háborúról érkező fejezetben arról értekezik, hogy a harcot a kölcsönös támogatás irányába kell átalakítani. A háború vonatkozásában ennek előfeltétele a merev állami egységek, az

[7] Horváth, 1993, 87.

[8] Horváth, 1995, 265–267.

[9] Horváth, 1937, 27.

állami szuverenitás megszűnése, az imperialista jellegű osztály- és faji ideológiák felbomlása. A megoldás számára a szinte utópikus hangvétellel felvázolt odaadás az idegen osztályok, fajok és államközösségek iránt. „A saját közösség iránt érzett szeretet, s annak legfőbb szolgálata egyáltalán nem zárja ki az idegen közösség irányában megnyilvánuló odaadást, sőt egyidejűleg előfeltételezi ezen utóbbit.”^[10] E mondathoz fűzött lábjegyzete a mai olvasó számára meglepő.^[11]

Kant, Ramsay MacDonald és Herriot példakénti említése után abba a fejtegetésbe kezd, hogy az általa kifejtett tanokkal nem ellentétes a világháború után felélénkült német, olasz és magyar nacionalizmus. Sőt, a Klebelsberg Kunó által neonacionalizmusnak nevezett gondolatot leghatározottabban elhatárolja az imperialista nacionalizmustól, sovinizmustól vagy vak faji büszkeségtől. „A világnak máris meg kellett tanulnia, hogy csodálja a béke Mussolini által létrehozott művét, és elsőként a jelenkori Németország felelős vezetői, mindenekelőtt a birodalmi kancellár, Hitler ütötték meg azt a hangot Franciaországgal szemben, amely ki tudta fejezni egy nagy nép őszinte békevággyal összekapcsolódó méltóságát. A világ 1914 óta soha nem hallhatott effélet. Gömbös Gyula magyar miniszterelnök is nyomatékosan síkraszállt a háború ellen, a béke érdekében.”^[12] A neonacionalizmus iskolapéldáit nyújtja számára – a háborúban győztes imperialistákkal szemben – a passzív ellenállásra, a türelemmel felvértezett bátorságra, az erőszakmentes engedetlenségre. A nemzeti szocializmusban olyan biztató kultúrmozgalmat látott, mely a nemzeti értékmegvalósulás eszköze, és a népiségben mélyen lehorgonyzott új értékrendszert jelent. Egy másik lábjegyzetben egyetértőleg idézi azt a kijelentést, hogy „Mussolini Európa legfelelősségteljesebb uralkodója, mert leplezetlenül a maga nevében parancsol”.^[13]

Rövid magyarázatra szorul Horváth eme vaskos politikai tévedése. A teljesség igénye nélkül a következő kézenfekvő, de csak hipotézisértékű magyarázatok adódnak:

- A harmincas években a politika és államelmélet kérdéseiben szakértő vagy irántuk érdeklődő értelmiségiek elég egyöntetűen kiábrándultak a képviselői demokrácia és a parlamentarizmus eszményéből. A parlamentáris demokrácia válságából kivezető utat keresve azon eszmék felé tájékozódtak, s fordultak is fokozott mértékben, melyek a közvetlen demokrácia, a vezérelvű hatalom, a tétlenség és tehetetlenség e helyett a határozott cselekvés stb. irányába mutatták a kivezető utat. A politikai gondolkodás olyan óriásai, mint Gaetano Mosca vagy Carl Schmitt említhetők példaként, akik a parlamentarizmust, a liberális demokráciát képtelennek ítélték a huszadik századi válság megoldására, és a fasiszta-náci eszmék felé mozdultak el. Azok száma sem volt kevesebb, akik a szocializmus és a bolsevizmus különböző változataitól várták a megoldást.

[10] Horváth, 1995, 258.

[11] Horváth, 1995, 138. jegyzet

[12] Uo.

[13] Horváth, 1995, 156. jegyzet

- Maga Horváth élete egészén vonzódott a szocializmus egyes tanaihoz (gazdasági egyenlőségként felfogott demokrácia, osztály nélküli társadalom), a nemzetiszocializmust ennek egyik változataként fogta fel – még akkor is, amikor már lelepleződött előtte valódi természete.

- Az idézett mű – egyébként németországi – megjelenésének időpontja 1934, mikor a nemzetiszocializmus végül is legitim úton hatalomra került irányzat volt.

- A neonacionalizmus és a horváthi tanok összeegyeztetésének szellemi-társadalmi környezete a Trianon utáni Magyarország, és tágabban Közép-Európa volt, a világháború utáni igazságtalan békék kiábrándult hangulata. „A mai totális államok végszükségben, osztályharc és világháború kohójában, gazdasági összeomlás és munkanélküliség romjain keletkeztek.” – írja mintegy mentegetőző magyarázatképpen 1936-ban.^[14]

A fenti okoktól elvonatkoztató mai olvasót sem vezetheti különösebben félre az idézett néhány kitétel, mert a későbbiekben ettől alapvetően eltért, a nemzetiszocializmus természetét átlátta, és a joguralom mellett foglalt határozott állást. 1937. évi művében a szocializmus jogelméletének tárgyalásánál a George Sorel-féle szindikalizmust, a bolsevizmust, a fasizmust és a nemzetiszocializmust összefüggő csoportként mutatja be, amelynek tagjai közös tőről sarjadt eredetük ellenére a szocializmussal szembenálló végletekbe csapnak át.^[15] A szocializmus bármely változatának továbbélését csak akkor tartotta elképzelhetőnek, ha a joguralomnak veti magát alá: „Mindazonáltal a szocializmus, amelynek különböző árnyalatait hatalmas történeti erők vetették felszínre, megtalálhatja az egészséges továbbfejlődés útját, ha az egyén, az állam és a nemzetközi közösség reális szükségleteinek összehangolásával a tervuralom és a parancsuralom utópiáit alárendeli a joguralom eszméjének. A joguralom a leggyakorlatibb követelmény, amelyet a történet minden lapja, sikere és kudarca egyaránt igazol. Minden társadalmi eszménynek ez a nélkülözhetetlen gépezete, és oly utópiáknak akár égigérő épületeiből, amelyek a jogot elvileg tagadják, a történet ítélete szerint végül is kő kövön nem maradt” – hangzik művének végső konklúziója.^[16]

A polyarchiát és a tervtársadalmat, a maguk teljességében megvalósíthatatlan utópiáknak tartotta, amelyek – esetleges megvalósulásuk esetén – felszámolnák magát a jogot. A polyarchia a hatalom megosztásának olyan racionális terve, amely minden egyoldalú hatalmat kizár, az egyesek szabadságát, a közösség rendjét és erejét pedig optimálisan biztosítja. Horváth harminc évvel ezelőtti meglátása szerint a kommunizmus, a fasizmus és a nemzeti szocializmus egyaránt ezen fáradozik. Ennek a tervtársadalomnak a tökéletes megvalósítása azonban olyan cselekvő lojalitást és magas értelmiséget követelne, amely a polyarchiát lényegében az utópiák világába utalja. „A polyarchia csak eszmény, amelynek maradéktalan megvalósulása a jogot feleslegessé tenné, kudarca

[14] Horváth, 1936, 77.

[15] Horváth, 1937, 247.

[16] I. m. 252.

pedig létét fenyegeti.”^[17] Hasonlóképpen a tervtársadalom is csak a tökéletes és teljes terv hibátlan követése esetén működik zavartalanul. Tökéletes és teljes terv hibátlan felállításához és követéséhez mindentudás kellene – mondta ki már néhány évvel azután, hogy 1934-ben a polyarchiát a demokrácia kiteljesedésének, önmaga legbensőbb lényegének nevezte.^[18]

2. Demokrácia

A demokrácia – a harmincas években általánosan bevett fordulata szerint – az informálatlan polgárok általános választójoga, mely alkalmas a többségi érdek kielégítésének meghiúsítására. A demokráciával szembeni kifogása, hogy a többség uralmát egy mellékes dologra – parlamenti képviselőlet céljából kibocsátott listák közötti választásra – korlátozták, miközben a többség lényegében az egységgé szerveződött állami hatalom szempontjából az uralom alávétettje maradt.^[19] Ez a bíráló ismét összecseng a liberális parlamentarizmussal szemben a korban széleskörűen megfogalmazott ellenvetésekkel, melyek akár bal-, akár jobboldalról a formális legalizmust, a jogszerűséghez való makacs ragaszkodást kifogásolták és vetették el. Ezzel szemben a hatalmi szerkezetnek nem pusztán formális, hanem tartalmi megoldását kereste.

1936-ban a Katolikus Szemlében publikált dolgozatában (*Joguralom és parancsuralom*) külön is kitért Horváth a jogállam és a diktatúra dilemmájára. A téma feldolgozásának vezérfonala két jogfilozófiai iskola, a természetjog és az imperatív jogelmélet összehasonlítása. A joguralom elve ebben a történeti megközelítésben az ókori és középkori állam- és jogelméletek uralkodó nézete, egészen a természetjogi iskola hanyatlásáig. A joguralom legáltalánosabb definíciója, amivel Horváth is indítja dolgozatát, hogy ott a törvények (általános tételek, szabályok) uralkodnak, nem pedig emberek.^[20] A jogállam a joguralom megvalósulásának egyik történeti intézményi formája. A jogállamnak mint történeti típusnak a jellegzetességei közül Horváth a végrehajtásnak egyrészt bírói ellenőrzés, másrészt a kormányzat parlamenti felelőssége által biztosított törvényszerűségét emeli ki, de nem tartja elhanyagolhatónak a szabadságjogok független bírói védelmét és a népképviselői törvényhozást sem. A joguralom elve a természetjog minimális követelménye. E csaknem teljesen alaki természetjogi tétel illusztrálására a magyar Szentkorona-tant, az angol joguralmi doktrínát és a jogállam tanát hozza föl példaként.

A Szentkorona-tan a jog uralmát a király és a nép egyetértésében, alkotmányos intézményekben ragadja meg. Az angol jogelméletet önálló monumentális munkában feldolgozó Horváth szerint az angol doktrína a joguralom elvét a

[17] I. m. 77.

[18] Uo., ill. 155. jegyzet.

[19] Uo. 155. jegyzet.

[20] Horváth, 1936, 71.

bírói szupremáciában (finomabban: a bírói és parlamenti szupremácia egyensúlyában) látja. A jogállam a joguralom megvalósulásának egyik történeti intézményi formája. A jogállamnak mint történeti típusnak a jellegzetességei közül Horváth a végrehajtásnak egyrészt a bírói ellenőrzés, másrészt a kormányzat parlamenti felelőssége által biztosított törvényszerűségét emeli ki, de nem tartja elhanyagolhatónak a szabadságjogok független bírói védelmét és a népképviselői törvényhozást sem. Már 1936-ban kigyógyult abból a történetileg érthető vakságból, melybe annyi kortárs értelmiségi osztozott, és észleli azt a tendenciát, hogy befolyásos szellemi áramlatok, és birodalmi államok hirdetik azt a tételt, miszerint a jogállam halott szervezet, melynek helyébe a parancsuralom elvére épített totális állam lép. Felteszi a kérdést: „parancsuralom és totális állam csakugyan elavulttá teszik-e a jogállamot s vele a joguralom elvét, vagy pedig csak az elsőt küszöbölven ki, új és életképes tartalmat adnak az utóbbinak?”^[21]

A totális állam lényege – tér vissza kedvenc gondolatához Horváth – a tervszerű irányítás. A tervszerűség eszméje az, ami a totális állammal szemben elnézővé teszi, mert a tervszerűségben tartalmi értéket, akár a jogállam intézményeinek fokozását látja. Éppenséggel azt kell paradoxonként elfogadni, hogy a joguralom hatványozott alakját a parancsuralom, a pártdiktatúra, a vezéri elv segítségével kívánják megvalósítani. Horváth sajátos álláspontjának megfelelően úgy véli, hogy az akcióképesség és a közvetlen demokrácia bátor igénybevétele a jogállamnál alkalmasabbá teszi a totális államokat annak a termékeny kompromisszumnak a létrehozására, amelyet kollektívizmus és magánkezdeményezés között meg kell találni. Az érv ismét csak a világháború után válságba jutott liberális parlamenti demokráciák elleni gyakran hangoztatott kifogás: a jogállam a jog uralmát túl mereven, túlságos alakszerűséggel, formalizmussal valósítja meg, és így akár létében fenyegeti a társadalmat. A jogállami formalizmussal szemben a tervszerű beavatkozást, a közvetlen akciót jelentős vívmánynak ítéli. De az utolsó pillanatban mégis visszarettent attól az úttól, amelyen Carl Schmitt például végigment: „a totális állam hívei még sohasem bizonyították, hogy ennek a nagy lehetőségnek a megvalósítását a totális állam szerkezete csakugyan biztosítja is... Súlyos hiba, hogy a totális állam elveti a jogállam intézményes biztosítékait anélkül, hogy helyükbe jobbakat állítana.” A természetjog minimumát nem engedi föláldozni a totális állam tervszerűségének oltárán sem: „Az egyén erkölcsi szabadsága a magja az alanyi jogok minimumának, amelyet a természetjog nem enged büntetlenül érinteni.”^[22]

[21] I. m. 74.

[22] I. m. 78.

3. Demokrácia és jog

A demokrácia témakörében további összegzést végez el egy történelmi fordulóponton, 1945-ben, abban az előadásában, mely a *Demokrácia és jog* címen jelent meg. A dolgozat immár nem a hatalom és jog viszonyát vizsgálja, hanem a demokrácia és jog összefüggéseit. Az időközbeni történelmi tapasztalatok és az eltelt idő ellenére Horváth Barna továbbvisz olyan tételeket, gondolatokat, melyek már korábbi írásaiban ismertek megjelentek.

Az egyik ilyen gondolat a közvetlen demokrácia eszméje. A képviselői demokráciával szembeni fanyalgásának ismét szinte rousseau-i lelkülettel ad hangot, amennyiben a képviselői demokráciában leginkább csak az urnáknál leadott szavazatokat látja. Mégsem élezi ki a vagy-vagy kérdésére a demokrácia két faja közti választást, hanem a kettő kombinálása megfelelő arányának szükségességéről beszél. A közvetlen demokrácia új módszere számára a közvélemény-kutatás intézménye, pontosabban technikai módszere, mely lehetővé teszi a választók akaratának folyamatos figyelemmel kísérését, és a képviselők tevékenységével való összevetését. A közvetlen közösségi akaratképzés tehát már adott – szemben a képviselői demokráciával –, a feladat másik része, hogy annak jellegzetes állampolgára, az informálatlan szavazó helyett a felkészült, tájékozott, hozzáértő állampolgár dönthessen, ami az állampolgári nevelés központi szerepéhez vezet.

A demokrácia egyes intézményei – jogalkotás mikéntje, alkotmány, alkotmánybíráskodás – vizsgálatánál sem a vagy-vagy kérdése vezet, hanem a többé-kevésbé helyes arányának megtalálása. Az alkotmánybíráskodás első hazai támogatói között kell Horváth Barnát nyilvántartanunk, amikor az írott alkotmány, és az azt védő alkotmánybíráskodás mellett érvel: „Az alkotmánybíráskodás logikusan folyik az alaki értelemben vett alkotmány fennállásából, mert a törvények alkotmányosságát csak bírói felülvizsgálat döntheti el, e nélkül pedig az alkotmány érvényesülése nincsen biztosítva.”^[23]

A másik kérdés, ami már korábban is makacsul foglalkoztatta, a nemzetközi jog és a jogközösség fejlesztése. Az államok szuverenitásának maradi elméletével szembeszállva mindig is a nemzetközi jogközösség demokratikus alkotmányának kimunkálását tartotta szem előtt. E téren kifejtett nézeteivel gyűjtötte a legtöbb paraszat a fejére. Már a *Rechtssoziologie* részletesen érvel a harc és a jog viszonyának vizsgálatánál amellet a pacifikáló tevékenység mellett, amit a jog a harc lecsendesítése terén végez. A jog feladata a harc korlátozása, enyhítése, békés küzdelemmé, versennyé, termékeny együttműködéssé finomítása. A szervezett béke programját még tüzetesebben bemutatja a *Háborús potenciális és szervezett béke* című tanulmányában.^[24] Későbbi tanulmányaiban

[23] Horváth, 1985, 315.

[24] Horváth, 1935, 295-317.

is a szervezett béke programját terjesztette. Ez a nemzetközi téren a háború és béke szervezetének forradalmasítását jelentené, ami föltételezi az állami szuverenitás és az imperialista nacionalizmus redukálását. Azonban ennek a korban még számtalan akadályát látja, ami szinte az utópiák világába utalja elképzelését. „Amíg a hatalmak oly merev, lezárt és autark harci egységek maradnak, melyek polgárait lojalitását és aktív támogatását, határtalan önfeláldozását sikerrel igényelhetik, amíg relativ gazdasági, pénzügyi és katonai függetlenségük meghagyja számukra a racionális hadviselés lehetőségét, amíg a társadalom 'feudális szövete' és az imperialista nacionalizmus vagy etatizmus ideológiája a saját állam érdekében és az idegen ellenében hozott áldozatokat hatékonyan képes a legszentebb kötelességként feltüntetni, addig az államhatárok immaterializációja és spiritualizációja jámbor óhaj csupán.”^[25]

Moór Gyulával történt durva hangvételű vitájuk során Moór egyik vádja ellene épp e tétele volt. Mint önéletrajzában írja: „Moórnak még egy csapást kellett mérnie rám. Áttért a politikai vádaskodásra. Anarchistának, kozmopolitának és pacifistának nevezett. Mivel 'a határok spiritualizálásáról' írtam, Titulescu csatlósának nyilvánított, és a kisantant zászlóvivőjének. Mivel tagadtam azt, hogy legfőbb kötelességünk volna meghalni a hazáért, rám fogta, hogy én az ilyen kötelesség létezését általában véve tagadom.”^[26]

Már amerikai emigrációban megjelent írásaiban szintén vissza-visszatér a közvetlen akció, a szervezett béke gondolata, és ez úgy tűnik, még az Szovjetunió, és az SZKP ún. moszkvai programja iránt is elnézővé tette.^[27]

Horváth Barna hatalomelméletét és politikai filozófiáját a liberalizmus szabadságjogokat védő doktrínájának és a szocializmus egyes tanainak ötvözése jellemezte, elsősorban Laski tanai nyomán. A politika szervezetében kereste azt a kivezető utat, mely megoldja a parlamentarizmus és a képviseleti demokrácia válságát, és egyben biztosítja a haladást, a fejlődést. Ezt a kivezető utat igazán sosem találta meg. A szocializmus felé való tájékozódása az alapvető oka ennek a tévelygésnek, bizonytalanságnak. Elméleti következetessége és tudományos korrektsége a lehetséges alternatívák elfogulatlan, tiszteletre méltó végiggondolására készítette. Ugyanakkor a diktatúra és joguralom dilemmájával való vívódása elméleti jelentőségén túlmenően tanulságos, mint egyfajta értelmiségi kiütkeresés a két háború közötti politikai dilemmákra.

III. HORVÁTH BARNA ANGOL JOGELMÉLETE

Horváth Barna munkássága már életében is nagyon sok vitát és kritikát váltott ki. Azt hiszem, ha van olyan műve, mely egyértelmű elismerésnek örvendett, és

[25] Horváth, 1995, 247.

[26] Horváth, 1993, 77.

[27] Horváth, 1968a, 36–62.; Horváth, 1968b, 54/1.

érdemeit senki sem vitatja, az az angol jogelméletéről írott nagyszabású monográfiája. Ezért érdemes ezt a művet külön is megvizsgálni. Ez a monumentális mű alapvetően Horváth Barna szegedi éveinek terméke, noha megjelenése (1943) már az általa száműzetésnek érzett kolozsvári tanársága idejére esett. Az *Angol jogelmélet* egyben utolsó nagylélegzetű munkája is, ahol az angol jogelmélet eszményi valóságába „menekült”. Az angol jogelméletre utalva azonban nemcsak az ezen a címen megjelent kiváló munkára gondolok, hanem az angol jogelmélet általában is nagy hatást gyakorolt munkásságára.

1. Út Angliába

Horváth Barna 1925 őszén egyetemi magántanár lett a szegedi egyetemen jogfilozófiából, és mint ilyent, Klebelsberg Kunó és Magyary Zoltán behívták szolgáltatásra a Közoktatásügyi Minisztériumba.^[28] Minisztériumi szolgálata részeként jelen volt a szegedi egyetem alapkövetésénél. Ekkori éveiről írja: „Nagyon örültem, hogy Bécsbe menekülhettem. Ekkor már jóbaráti viszonyban voltam Moór professzorral. Mikor először jöttem Szegedre, hogy bemutatkozzam a jogi karon, a vendége voltam újszegedi lakásán.”^[29] Másfél évet töltött Bécsben. „Egész bécsi tartózkodásom Kelsen alapos tanulmányozásával telt el.” – olvashatjuk önéletrajz írásában.^[30] Angliába Bécsen keresztül vezetett az útja. Ez váratlan és igen figyelemreméltó fordulatot jelentett a korabeli magyar jogfilozófiában. Az ugyanis, mint általában a magyar jogi gondolkodás döntően, sőt szinte kizárólag német hatás alatt állt, és főleg annak különböző irányzatait szintetizálta.^[31] A tervezett tanulmányút támogatására kelt ajánló levelében maga Moór is hangsúlyozza: „Minthogy a magyar jogfilozófiai irodalmunk egyoldalú német hatás alatt áll, nemcsak a kérvényező szempontjából volna kívánatos, hanem a magyar jogfilozófia számára is igen értékes eredményekkel járna, ha Horváth Barna útján az angol-amerikai áramlatokkal közelebbi kapcsolatba jutna.”^[32] És valóban, Horváth Barna elindult Londonba, s ennek eredményeként megszületett az angol jogbölcseletről szóló, magyar nyelven mindmáig legátfogóbb munka. Továbbá Horváth Barna – Moór reményeit valóra váltva – ötvözni tudta a német jogfilozófiai hatást a pragmatikus-empirikus szemléletmóddal. Londoni tartózkodásáról így emlékezik meg önéletírásában: „1929 első napjainak egyikén, igen kemény télben indultam Londonba. Moór professzort időközben kinevezték Budapestre, de még egy szemesztert Szegeden akart maradni. Ez alatt az egy szemeszter alatt keresztülvitte az én kinevezésemet Szegedre. 1929. július 7-ével kineveztek a jogfilozófia professzorának a szegedi egyetemre. A jogi kar egyhangúlag hívott meg.

[28] Horváth, 1993, 68.

[29] Horváth, 1993, 69.

[30] Horváth, 1993, 70.

[31] Erről Paczolay, 1989, 512.; Szabadfalvi, 2004, 189–216.

[32] Idézi Szabadfalvi, 1994a, 39.

Londonban együtt laktam Lóránt unokatestvéremmel Greencroft Gardensben a Finchly Road Station mellett. Legtöbb időmet a British Museum könyvtárban töltöttem. Kelsen professzor adott ajánlólevelet Laski professzorhoz, de ő szívélyesen kijelentette, hogy nekem hozzá nincs szükségem ajánlólevélre. Néhányszor meghívott az otthonába. Kelsennel összehasonlítva ő inkább egy művész benyomását keltette. Kelsen nem tartozott semmilyen párthoz, míg Laski lelkes híve, valóságos vezéralakja volt a Munkáspártnak. Nagy problémát okozott, hogy az én angolságom ekkoriban még meglehetősen gyenge volt. A beszélgetéssel eleinte nehezen boldogultunk. Mindazonáltal Laski számos értékes információt adott az angol jogelméleti irodalomról. A Laskié mellett néha részt vettem Hobhouse és Ginsberg előadásain. Oxfordban találkoztam Allen, Cambridge-ben Sorley professzorral.

A könyvtárban hatalmas anyagot gyűjtöttem. Főként cikkeket és szemléket olvastam, a könyvek olvasását akkorra hagytam, amikor visszatértem Magyarországra. Rengeteg könyvet vásároltam a szegedi jogi kar költségén.

Jó tíz évet dolgoztam könyvemem az angol jogbölcseletről. 1943-ban adta ki a Magyar Tudományos Akadémia.”^[33]

Angliai tartózkodása erős hatást gyakorolt Horváthra, és nemcsak a tudományban; csodálatos időszakként emlékezik meg róla. Élete legjobb kalapjától kezdve a brit egér jellemtanáig bezárólag minden örömmel töltötte el. Ez utóbbról feljegyezte: „A hálószobánkban a kandallóból megjelent egy egér éjfélkor és nem szűnt meg cincogni, míg fel nem keltem és a szembenlévő ajtót ki nem nyitottam. Mikor visszafeküdtem az ágyba, az egér keresztülvágott a szobán, és eltűnt a nyitott ajtón keresztül. Öntudatos egér volt, tudta a jogait és a kötelességeit: brit egér volt.”^[34] Londoni tartózkodása alatt egyedül a hideg télre panaszkodott.

2. Az Angol jogelmélet

Nagy munkáján tehát még Londonból való visszatérése után több mint egy évtizedig dolgozott. Ezek szegedi egyetemi tanárságának, köztük dékánságának az évei, és ekkor születnek meg munkássága főművei is. Súlyos sérelemként emlegeti föl, hogy abban az időszakban, melyet a politikai üldöztetése éveinek érzett (ez alapvetően Moórral történt összekülönbözése következménye volt^[35]), nem kapott alkotói szabadságot az angol politikai gondolkodásról szóló könyve befejezéséhez. „Hogy milyen komoly volt elszigetelésem, a következő tény is mutatja: amikor az Angol-Magyar Társaság beadott egy kérelmet a kultuszminiszterhez, hogy adjon szabadságot, hogy az Angol politikai gondolkodás című könyvemem a budapesti nagy könyvtárakban dolgozhassam, kérésük nem nyert meghallgatást.”^[36]

[33] Horváth, 1993, 71.

[34] Horváth, 1993, 72.

[35] Erről Szabadfalvi, 1994b, 654-660.

[36] Horváth, 1993, 78.

Az angol jogelméletéről szóló mű azonban elkészült, és több mint hatszáz oldalon át mutatja be az angol jogi gondolkodás fő jellegzetességeit, és az egyes jelentős gondolkodókat.^[37] Az általános bevezető meglepően rövid, lényegében tétel-szerűen foglalja össze az angol jogi kultúra sajátosságait.

Az angol jogi kultúra és a common law szelleme összefoglalásaként a következőket említi:

1. A processzuális jogszemlélet: az angol jog akcióformákból, performulákból, ún. „writ”-ekből (a bírói ítélet előfeltételeit megszabó királyi parancsokból) fejlődött ki. Ez a perjogi bélyeg rányomódott az elméletekre is, még a jogot a szuverén parancsának tekintő Hobbes-, Bentham-, Austin-féle imperatív elmélet is a jogot alakilag határozza meg.^[38]
2. Az esetjogi felépítés lényege, hogy az angol jog ténylegesen a precedens tekintélyéből kialakult történeti fejlemény. Bacon aforizmáját idézi, mely szerint az ítéletek a törvénynek és a törvények az államnak a horgonyai. Az esetjogi szemlélet csak a konkrétan alkalmazott jogot tekinti jognak, a törvényhozás ennek legfeljebb csak előjátéka. A törvény az esetjog kegyelméből él, az egyes ítélet a „horgonya”.^[39]
3. További jellemző a törvényhozás és közigazgatás szervezetének a bíróság mintájára való kialakítása, vagyis hogy „a bírói szervezetforma nemcsak szupremáciát gyakorol, hanem a maga képe és hasonlatosságára mintázza a törvényhozás és a közigazgatás szerveit is.”^[40] Itt említi a helyhatósági önkormányzat és a parlament bírói formák szerinti működését.
4. Az előzőekből is következik a jogágak különbségének rugalmassága, az, hogy a közjog és magánjog, az alaki és anyagi jog, a polgári és büntetőjog különbsége sokkal rugalmasabb az angol, mint a kontinentális jogszemléletben.^[41] Az esetjogi szemlélet egyenes következményeként jognak, még alkotmányjognak is, csak a közönséges bíróság jogeseteiből kimutatható, tehát bírói jogorvoslattal védett egyéni jogosítványt ismerik el. Az alkotmányjog, a közjog, és a közigazgatási jog a polgári bíróság mindenre kiterjedő ellenérzése következtében polgári joggá konkretizálódik.
5. Az angol jog páratlan folytonossága köztudottan 1189-ig, a jogi emlékezet („legal memory”) kezdetéig nyúlik vissza.
6. A jogász hivatás tradíciói szintén az angol jogfejlődés fő tényezőit jelentik. A bírói és ügyvédi hivatás egyetlen rendbe fonódik, és ez a legmagasabb jogász rend irányítja az alsóbb joggyakorlatot és a jogászképzést. Ez a tekintély vezetett a jogász hivatás azon felfogásához, melyet Coke szép gondolata

[37] *Angol jogelmélet*, első kiadása Budapest, MTA, 1943; új kiadás 2001, Cs. Kiss Lajos előszavával.

[38] Horváth, 2001, 2-4.

[39] I. m. 5-6.

[40] I. m. 7.

[41] I. m. 8.

tükröz: „Sohasem láttam laza és törvénytelen életű embert a jog egészséges és tökéletes ismeretéig eljutni: és másrészt sohasem láttam a jogban kiváló ítéletű embert, ki ne lett volna keresztül-kasul becsületes és erényes”.^[42]

7. Hetedik jellegzetességként említi Horváth a jury és a laikus jogászat szerepét.
8. Végül az utolsó megkülönböztető vonás a jog szupremáciája, minden joguralmi elmélet alapja, és egyben összefügg a bíróságok kitüntetett szerepével.

3. A Common Law ideológiája

Az „*Angol jogelmélet*”-ben szinte hiányzó, bár egy alapvetően leíró műben érthetően mellőzött elméleti háttér röviden megjelenik egy másik tanulmánya bevezetőjében, melynek címe „*A Common Law ideológiája és a jogismeret ideológiája*”.^[43] A kronologikus leíró munka teoretikus háttérének inkább ezt az írást tekinthetjük. Itt az angol jogszemléletet alapvetően a jogász irracionalizmussal jellemzi, és ennek a következő tulajdonságait sorolja föl: először is az általánosítások, a spekulációk, az egyoldalú teóriák elutasítása, azután a kiegyensúlyozottság gondolata, a végletekig kifinomodott egyensúlyérzék. Az angol jogász irracionalizmus harmadik speciális okaként említi a historizmust, mely szerint az igazi, eredeti angol jogfilozófia beleépült az angol Common Law-ba, ami pedig nem érvényesül abban, az úgysis értéktelen.

Ebből a historizmusból fakad az a szkepszis, ami Horváth szerint az angol jogász tulajdonképpeni jogfilozófiája. Ez a szkepszis a gyökere a Common Law tulajdonságaiként emlegetett empirizmusnak, individualizmusnak és pragmatizmusnak. Ezzel kapcsolatban érdekes analógiát említ. Az egyik az angol és a római jog analógiája. Római jogelmélet sincsen, noha a római jog magasan felette áll a görögnek, míg a görög jogelmélet messze túlszárnyalja a rómaid. Római jogelmélet azért nincs, véli, mert joggá, a világ egyik legnagyobb jogrendszerévé változott. Ez az analógia érvényes a fejlett német jogfilozófia és a joggá kristályosodott Common Law viszonyára. Ez a tanulmány, mely egyéb Roscoe Pound főbb műveit mutatja be, végül a következő paradoxonokban foglalja össze az angol jogszemlélet lényegét. Az angol jogászok irtóznak a jogelmélettől, azonban „ez az álláspont maga is nem egyéb, mint egy nagyon is jellegzetes jogfilozófia. Az angol juristának sem sikerülhet megszabadulni az elmélettől, bármennyire szeretné is és bárhová menekül is előle, az angol jurista jogszemlélete sem egyéb, mint jogfilozófia: szkeptikus jogelmélet.” Az angol jogász szemléletének ezt az irracionalizmusa szintén paradox módon társul az angol jogász gondolkodás racionalizmusával, ésszerűségével és okszerűségével (reasonableness). „Arról van csupán szó, hogy a Common Law ideológiája egy tágabb értelemben vett racionalizmust kapcsol össze egy

[42] I. m. 12.

[43] Horváth, 1930, 87-115.

szűkebb értelemben vett irracionálizmussal: az észbe vetett hitet az elmélet lekicsinylésével.”^[44]

Erőteljesen alátámasztja azt a tételt, miszerint Horváth angol jogelmélet felé fordulása a német jogfilozófia befolyása elleni törekvést is szolgált, a Common Law ideológiájáról írott tanulmányának az a gondolata, mely az angol és a magyar jogi gondolkodást – jelesen annak irracionálizmusát – rokonítja, és ezt a párhuzamot német hatással szemben hangsúlyozza. „Az angol jogász jogelmélete nem az, ami az angol jogelméletben előttünk áll, hanem a jogelméletnek az a határozott visszautasítása, amely az angol juristát olyan közeli rokonságba hozza a magyarral és mindkettőt olyan élesen szembeállítja a némettel.”^[45]

4. Az *Angol jogelmélet* mint a magyar elmélettörténet egyik legnagyobb vállalkozása

A rövid elméleti bevezető ellenére az *Angol jogelmélet* jól kitapintható elméleti vonalra fűzi fel a több száz oldalon keresztül kronologikus rendben elemzett szerzőket. A szerzők életrajzi adatait is közli, és műveiket történeti kontextusban mutatja be. Ugyanakkor a feldolgozás probléma-központú, a jogbölcselet (de nyugodtan idesorolhatjuk a politikai gondolkodást is) alapkérdéseit történeti megjelenésükben veti föl, és kritikusan reflektál a vizsgált szerzők állásfoglalásaira. Ezért az *Angol jogelmélet* kulcs Horváth Barna saját nézeteinek megismeréséhez és megítéléséhez. Kijelenthetjük, hogy könyve az angol jogászai gondolkodás magyar nyelven történő bemutatására mind a mai napig egyedülálló méretű vállalkozás, és e minősítés jelentőségét még emeli, hogy a negyvenes évek elején egy domináns német jogfilozófiai hatással szemben fogalmazta meg.

Két ellentétes elméleti irány feszültségén és küzdelmén keresztül mutatja be az angol jogi gondolkodás fejlődését. Ez a két ellentétes elmélet a joguralom, illetve a szuverenitás tana. „A joguralom és a szuverenitás ellentétes elméleteinek feszültsége szolgáltatja ennek a fejlődésnek a lendítő erejét és dialektikáját.”^[46] A joguralom tana a Common Law historikus szemléletéhez, és az angol jog előbbiekben felsorolt jellegzetességeihez kötődik. A szuverenitás tana, vagy más néven az imperatív elmélet (Hobbes, Bentham, Austin) az ez elleni lázadást jelenti, azonban Horváth Barna meggyőzően kimutatja, hogy az imperatív elmélet is a Common Law ideológiájának foglya marad.

Érdekes hasonlattal világítja meg Horváth Barna azt, hogy az elméletellenes angol jog miért adott mégis oly kiváló elméleti gondolkodókat, mint Bracton, Buchanan, Morus, Coke, Hobbes, Bacon, Locke, Blackstone, Bentham, Mill, Spencer, Austin, Maine... „A legszükségesebb minimumra redukált elmélet éppúgy

[44] Horváth, 1930, 90–95.

[45] Horváth, 1930, 90.

[46] Horváth, 2001, 18.

biztosabban tapint a lényegre, a kort legegyetemesebben izgató alapkérdésre, mint ahogyan az éhes kopó is a jóllakottnál könnyebben találja meg a vad nyomát.”^[47]

5. Az angol jog szellemének hatása Horváth Barna saját jogelméletére

Az angol jogi gondolkodás hatása Horváth Barnára természetesen nem merült ki az *Angol jogelmélet* című munka megírásában. Egyes angol szerzők erőteljes hatást gyakoroltak gondolkodására és jogelméletére-jogszociológiájára is. Ő maga említi Hobhouse hatását, aki nyomán a jogfejlődésre adaptálja a társadalmi evolúció négy típusát: a növekedést, a hatásosságot, a szabadságot és a kölcsönösséget.^[48] Szinoptikus jogszociológiája szerves – a német újkantianizmussal vegyíteni igyekezett – része az angolszász forrású pragmatizmus.

Nem nehéz felfedezni processzuálisnak nevezett jogszemlélete forrásaként az angol jog jellegzetességeinek absztrahálását. Horváth a jog legközvetlenebb alapjaként, legelemibb tényeként magát az eljárást nevezi meg.^[49]

Az angolszász szerzők iránti érdeklődése az *Angol jogelmélet* megjelenése után sem szűnik meg, sőt értelemszerűen fölerősödik Egyesült Államokba történő emigrálása (1949) után. Sok ismertető jellegű publikáció mellett 1962 októberében a bécsi egyetemen tartott német nyelvű előadása érdemes figyelmünkre, melynek témája „*Jog és erkölcs az angol-amerikai jogelméletben*” volt.^[50] Ebben az imponálóan átfogó összefoglalásban ismeri fel Hart oxfordi professzor egy évvel korábban megjelent művének, *A jog fogalmának* jelentőségét.

Horváth Barnát elméleti következetessége és tudományos korrektsége a lehetséges alternatívák elfogulatlan, tiszteletre méltó végiggondolására készítette. Innen kezdve eszméivel egyetérteni sokszor már csak ízlés kérdése – említettem politikai nézetei kapcsán, de munkássága egészét ez jellemzi. Az angol jogelmülethez való viszonyulása két tanulsággal és két eredménnyel járt. Tiszteletreméltó, sok vonatkozásban máig érvényes összefoglalását jelentette az angol jogi gondolkodásnak. Az elmélettörténet mai művelői is tisztelettel tekintenek e monumentális munkára. A mű ugyanakkor kísérletet tett – Horváth Barna más műveit is ideértve – a német jogi gondolkodás uralmának és kizárólagosságának megtörésére, egy másfajta – s Horváth Barna szerint a magyar „jogi lélekhez közelebb álló” – jogi szemléletmódot igyekezett értékén kezelni és megismertetni.

[47] I. m. 16.

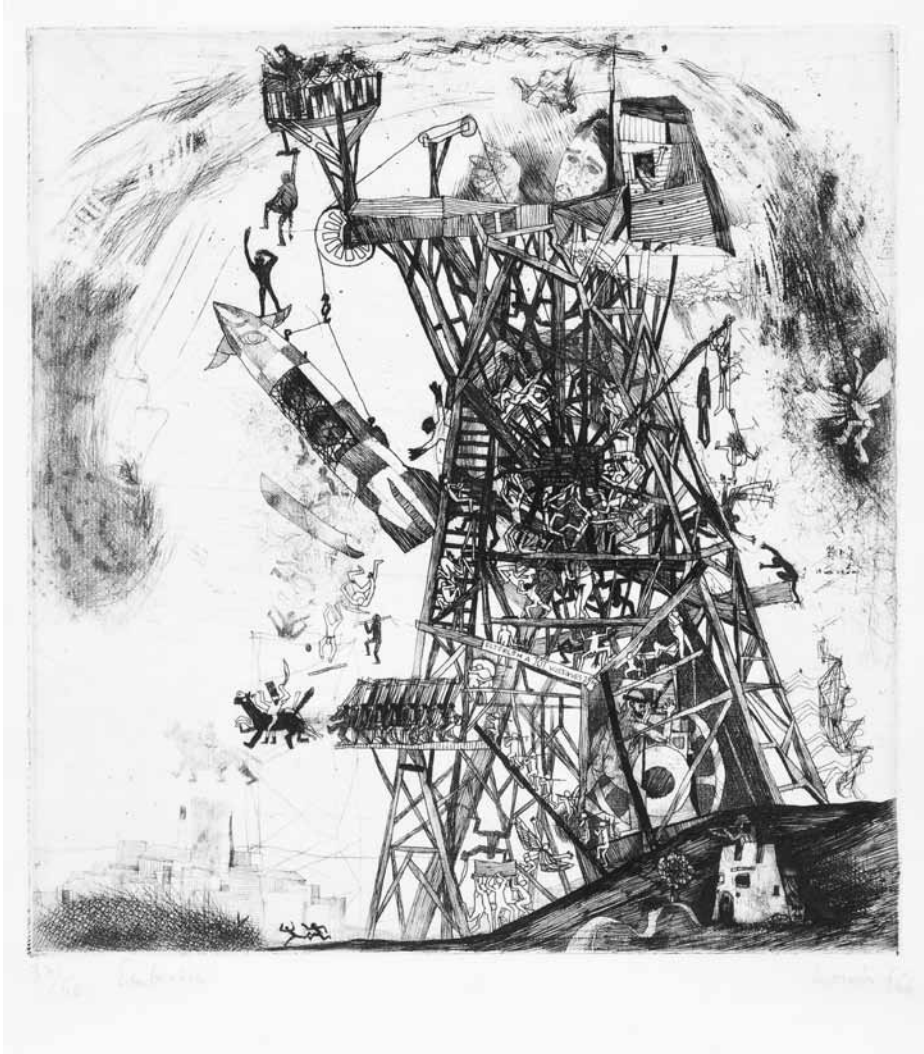
[48] Zsidai, 1995, 19.

[49] Erről részletesen Zsidai, 1995, 49.

[50] Horváth, 1963, 406–422.

IRODALOM

- Cs. Kiss Lajos (2001): Szabadság és kényszer. Horváth Barna szellemi pályája. In: Horváth Barna: *Angol jogelmélet*, Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest, 569–611.
- Horváth Barna (1930): A Common Law ideológiája és a jogismeret ideológiája. *Társadalomtudomány*, 10. évf. 3. sz., 87–115.
- Horváth Barna (1935): Háborús potenciális és szervezett béke. In: *Polner Ödön emlékkönyv*, Ferencz József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, Szeged, 295–317.
- Horváth Barna (1936): *Joguralom és parancsuralom*, Stephaneum, Budapest. (Klny. Katolikus Szemle)
- Horváth Barna (1937): *A jogelmélet vázlat*a, Városi Nyomda, Szeged.
- Horváth Barna (1963): Recht und Moral in der anglo-amerikanischen Rechtstheorie. *Österreichische Zeitschrift für Öffentliches Recht*, 406–422.
- Horváth Barna (1968b): The twilight of government of laws. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 54/1.
- Horváth Barna (1985): Demokrácia és jog. In: *Demokrácia*, Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása, 1945; újraközölve *Medvetánc* 1985, 2–3.
- Horváth Barna (1993): *Forradalom és alkotmány (Önéletrajz 1944–45-től)*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest.
- Horváth Barna (1995): *Jogszociológia: a jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. [bev. tanulm., ford. Zsidai Ágnes], Osiris, Budapest.
- Horváth Barna (2001): *Angol jogelmélet*, Előszó Cs. Kiss Lajos, Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest.
- Horváth Barna: (1968a) Legal change. *Österreichische Zeitschrift für Öffentliches Recht*, 36–62.
- Nagy Endre (1985): Bevezetés Horváth Barna: Demokrácia és jog című tanulmányához. *Medvetánc*, 2–3. sz., 295–306.
- Paczolay Péter (1989): Moór Gyula jogfilozófiája. *Jogtudományi Közlöny*, (XLIV.) 10. sz., 505–512.
- Szabadfalvi József (1994a): *Moór Gyula*. Osiris-Századvég, Budapest.
- Szabadfalvi József (1994b): Vonzások és választások – Moór Gyula és Horváth Barna kapcsolata. *Magyar Jog*, (XLIV.) 11. sz., 654–660.
- Szabadfalvi József (1999): „Demokrácia és jog”. Adalékok Horváth Barna politikaelméletéhez. In: Szabadfalvi József: *Fejezetek a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Debrecen University Press, Debrecen, 133–144.
- Szabadfalvi József (2004): Angolszász hatások a második világháború előtti magyar jogbölcseleti gondolkodásban. In: *Uő.: A cselekvőségi elmélettől az újrealizmusig*. Gondolat, Budapest, 189–216.
- Zsidai Ágnes (1995): Előszó. In: Horváth Barna, *Jogszociológia: a jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. [bev. tanulm., ford. Zsidai Ágnes]. Osiris, Budapest.

●
Kondor Béla: Rakétakilövő állvány (Bomba), 1966.